

Hiányzik az összhangzó értelem

A pozitivistá Madách-kutatás marxista rehabilitációja I.¹

Írásomban nem foglalkozom az irodalomtudományi pozitivizmus történetével, módszertanával, miként azzal sem, milyen ideológiai és metodikai érvekre hivatkozva bélyegezte az irodalomtudományi marxizmus a pozitivizmust, e nagy múltú, kimunkált és megkerülhetetlen eredményeket hozó elméleti irányzatot avítottak, terméketlennek. Azt vizsgálom, hogy a Kádár-korszak első évtizedében az elfogadó marxista Madách-kritika akadémiai képviselői miként használták fel a pozitivizmus módszertanát a sztregovai költő rehabilitálásához.

Mint ismert: a Magyar Kommunista Párt (1948 júniusától Magyar Dolgozók Pártja) két vezető teoretikusa, Révai József és Lukács György 1948 nyarán letiltotta a színházak műsoráról *Az ember tragédiáját*. A művet törölték a kötelező olvasmányok listájáról, és az államosított kiadók sem jelentethették meg. Azonban Nagy Imre miniszterelnökségének idején a Nemzeti Színház három rendezője, Gellért Endre, Major Tamás és Marton Endre munkához láthatott, és több mint hétéves szünet után, 1955. január 7-én a Nemzeti újra műsorra tűzte *Az ember tragédiáját*. A forradalom bukását követően a szocializmus új szakaszának és a sztálinista múlt megtagadásának jelképeként a Nemzeti Színház 1957 nyarán, a Margitszigeten újból bemutatja a *Tragédiát*. Csakhogy a kommunista hatalom 1956 után is teret enged a *Tragédia* sztálinista irodalomkritikai értékelésének: kiadják Bolgár Elek 1940-ben, Moszkvában írt, programadó és hírhedt Madách-értekezését,² illetve továbbra is meg-megjelennek a Rákosi-kor keményvonalas képviselőinek – Hermann Istvánnak és Révai Józsefnek – utószavával kiegészített *Tragédia*-kiadások, sőt Révai ekkor közli legismertebb Madách-tanulmányát.³ Mindezek ellenére a forradalom után a kultúrpolitikai enyhülés, az elfogadó marxista irodalomkritika győzelme vitathatatlan. Az új idők jelképe, hogy 1958-ban a polgári-kon-

zervatív irodalomtörténet-írás élő klasszikusát, a nyolcvanasztendős Horváth Jánost köszöntik tanítványai, és a laudációk sora megnyitja a kaput a *Tragédia* pozitivistá újraértelmezése előtt.

A fordulat éve után a Lukács György mutatta iránytól eltérő *Tragédia*-interpretációk története az 1951. december 11. és 15. között tartott, akadémiai Madách-vitaüléssel kezdődik, amely két szemben álló táborba rendezte a költő elutasítását hirdető sztálinista és elfogadása mellett érvelő marxista (névleg marxista) kutatókat.⁴

*

Elsőként Horváth Károly csendesesen, szerényen építkező pályáját kell megemlíteni. A polgári háttérű, franciás műveltségű kutató csak az 50-es évek végén lépett elő az elfogadó marxista Madách-kritikát kidolgozó akadémikus, Sötér István árnyékából,⁵ de stratégiai tehetségét már korábban bizonyította. Közvetlenül a sztálinista fordulat után, 1950-ben publikált Madách-tanulmányt akadémiai szaklapban – amikor erre más tudós kísérletet sem tett. Igaz, nem *Az ember tragédiájáról*, hanem a *Mózes*-drámáról. Horváth arra törekedett, hogy Madáchról és művéről a korabeli irodalomkritika korlátolt osztályszempontú rendszerén belül is előnyös képet fessen. A tanulmány elérte célját: bizonyította, hogy a *Tragédiát* megcélzó ideológiai vádak a *Mózes*re nem vonatkoztathatók. A dramatizált eposz főhőse a tettek embere, forradalmár, népezér, akinek harmonikus a kapcsolata a tömeggel. A feldolgozott bibliai történet a költő jelenét idéző allegória: a szabadulást kereső zsidóság a magyarságnak, Mózes pedig Kossuthnak felel meg. Madách történelemképe progresszív, művének zárata, jövőképe derűlátó – és ez 1950-ben kiemelt szempont. „...Madách a haladó közép-nemesi gondolkodás talaján áll, de ezen a talajon 1861-ben

¹ A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap kutatói támogatásával készült (107102/04105). Tematikai előzménye BALOGH Csaba: „A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes” A Rákosi-korszak Madách-vitái = *Magyar Művészet*, 2016, 4. sz., 120–128.

² BOLGÁR Elek: *Madách Imre* [1940] = Uő: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. KERÉKES Lajos, Bp., Akadémiai, 1958, 200–220.

³ RÉVAI József: *Az ember tragédiája* = *Társadalmi Szemle*, 1958, 9. sz., 13–35.

⁴ *Vitaülés Madách Imréről* = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-*

és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, II. kötet, 1–4. szám. *A Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlése 1951*. Szerk. WALDAPFEL József, Bp., Akadémiai, 1952, 239–278. Lukács György megnyitóját Waldapfel József előadása követte, majd Bolgár Elek, Walkó Iván Péter, Horváth Károly és Barta János szólott hozzá a vitához.

⁵ SÖTÉR István: *Madách Imre* [Akadémiai székfoglaló előadás, 1955. XI. 21.] = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, VIII. kötet, 1–4. sz. Szerk. BÓKA László, Bp., Akadémiai, 1956, 129–180.

– lehetett még, talán utoljára – bátor, optimista feleletet adni, és Madách drámájában ilyen feleletet adott.”⁶ Noha a *Mózes* elemzése kevés ideológiai kockázatot rejt, és szakirodalma eltörpül a *Tragédia* értelmezéstörténete mellett, kiemelendő, hogy Horváth Károly többnyire elismerően szól a polgári kutatók – így Palágyi Menyhért és Riedl Frigyes – megállapításairól. Egy évre rá, 1951-ben Horváth is hozzászólt az akadémiai vitához, ahol a *Mózes*nél látott elemzési technikát a *Tragédiára* alkalmazta. Madách védelmében találékonyan bizonyította, hogy a *Tragédiában* is meghatározó motívum a haladásért folytatott küzdelem, és az osztályellentétek bemutatása sem elhanyagolható.⁷ Már ekkor kitűnik Horváth fő erénye, a világirodalom elmélyült ismerete és a nyílt konfrontációt kerülő diplomáciai érzéke. Felsőzolásának Milton- és Hugo-párhuzamai későbbi kutatásainak a 70-es, 80-as években kiteljesedő fő irányát előlegezik: a *Tragédia* komparatistikai és mítosztörténeti összefüggésekben való bemutatását.

Horváth Károly első jelentős Madách-tanulmánya 1958-ban jelent meg. *Az Irodalomtörténeti Közleményekben* két részben közölt, terjedelmes, közel ötéves szöveget az Akadémia önállóan is kiadta, így Horváth munkája a háború utáni időszak első Madách-kismonográfiájának tekinthető.⁸ Az értekezés az elfogadó marxista Sötér-Waldapfel-irányt egyeduralkodónak tekinti, a Lukács-Révai-vonalat pedig leírja, a kritikátörténet múlt idejeként említi. A negyvenes évei végén járó szerző – életrajzi adatokkal nem indokolható – tanítványi hűséggel és tisztelettel ismerteti a Madách-kutatás vezető akadémikusainak téziseit. „Waldapfel és Sötér erre vonatkozó fejtegetései annyira világosak, annyira meggyőzőek, hogy elegendő csak utalni rájuk. [...] Hazafiasságának, szabadságszeretetének törhetetlen vonalát 1849 utáni lírájában már olyan világosan megrajzolta az újabb Madách-kutatás – főleg Waldapfel és Sötér tanulmányai –, hogy e szempontból csak a már elért eredményeket kell összefoglalnunk.”⁹ E tiszteletkörök ideológiai és szakmai védőernyővé válnak, és biztosítják a szerző szabadabb elemzői mozgásterét.

Fontos kiemelni: Horváth nem *Tragédia*-elemzést írt, hanem Madách-pályaképet. A főmű tágabb, kontextuális – életrajzi, hatás- és műfaj-történeti – vizsgálata lehetőséget kínált az ideológiai súlypontok finom elmozdításához. Az angolul, franciául, németül kiválóan tudó, a lengyel és az orosz nyelvben is jártas szerző pozícióját tovább erősítette, hogy nagyságrendekkel tájékozottabb volt a magyar

és az európai romantika tényanyagában, történetében, kiváltképp Madách munkásságában, valamint a vonatkozó szakirodalomban, mint a kiszorítandó kritikai irányzat képviselői, Lukács György, Révai József és Hermann István.

A kéttételes tanulmány nagy erénye, hogy rendkívül informatív. Horváth a fordulat éve óta elsőként mer pozitivistá lenni: adatok, tények gazdag citálásával ad pontos kor- és pályaképet. Az értelmezéskor Madách védőügyvédjévé válik: minden alkalmat megragad, hogy bizonyítsa a költő haladó nézeteit, szabadelvűségét, forradalmi lelkesültségét és hazafiságát. Különös, de akkor is a *Tragédia* ügyét szolgálja, amikor tagadja, hogy az életmű vizsgálatára a bölcsellettörténet kutatói jogosultak lennének. Madách „nem filozófusnak vallja magát, hanem költőnek, nem is írt filozófiai, hanem esztétikai értekezéseket. Madách költészete nem valamilyen bölcséleti rendszer művészi kivetítése, hanem a költő lelkében élő vívódások, sokszor megoldhatatlan ellentmondások tükrözése.”¹⁰ Ezért Horváth Károly – Sötérhez hasonlóan – kerüli Madách neve mellett a „filozófus/bölcselő/gondolkodó” jelzőt, csupán töprengő alkotóról ír. A szerző azzal is erősíti a „költő, és nem filozófus” üzenetet, hogy aránytalan terjedelemben és mélységben foglalkozik Madách nem különösebben jelentős, a korabeli irodalmi élvonalhoz egyetlen darabjával sem tartozó lírájával, például szerelmi költészetével, amelyhez nemigen lehet ideológiai elvárásokkal közelíteni. Ez magyarázza, hogy az 1956-os forradalom után alig két évvel írt értekezésben – a korabeli gyakorlathoz képest – viszonylag ritkák és többnyire elnagyoltak, frázisszerűek az ideológiai passzusok. „A fiatal Madách lelkében a liberális romantika világnézete hamarosan elfoglalta a hagyományos vallásos felfogás helyét.”¹¹

Horváth Károly rendkívül hosszú előkészítés után tér rá *Az ember tragédiájának* mint költői, és nem bölcséleti műnek a tárgyalására. Számos elemzői fogással idegeníti el Madách drámáját a tételes filozófiától – ez adja tanulmányának újdonságát és a Rákosi-kor utáni sajátos karakterét. A szerző a *Tragédia* keletkezéstörténetének részletezésével, a költői ihlet és intenció sajátosságainak hangsúlyozásával a szépirodalmi művek önálló létmódjára hívja fel a figyelmet. A tárgyalás középpontjába – a filozófia és az ideológia helyett – a történetiség kerül. De ez nem merül ki a pozitívizmus szokásos értelmezési technikájának alkalmazásában, miszerint az irodalmi mű a szerző életraj-

⁶ HORVÁTH Károly: *Madách „Mózes” drámája = Irodalomtörténet*, 1950, 1. sz., 91–100., 98.

⁷ HORVÁTH Károly *felsőzólása = Vitailés Madách Imréről. i. m.* (1952), 272–275.

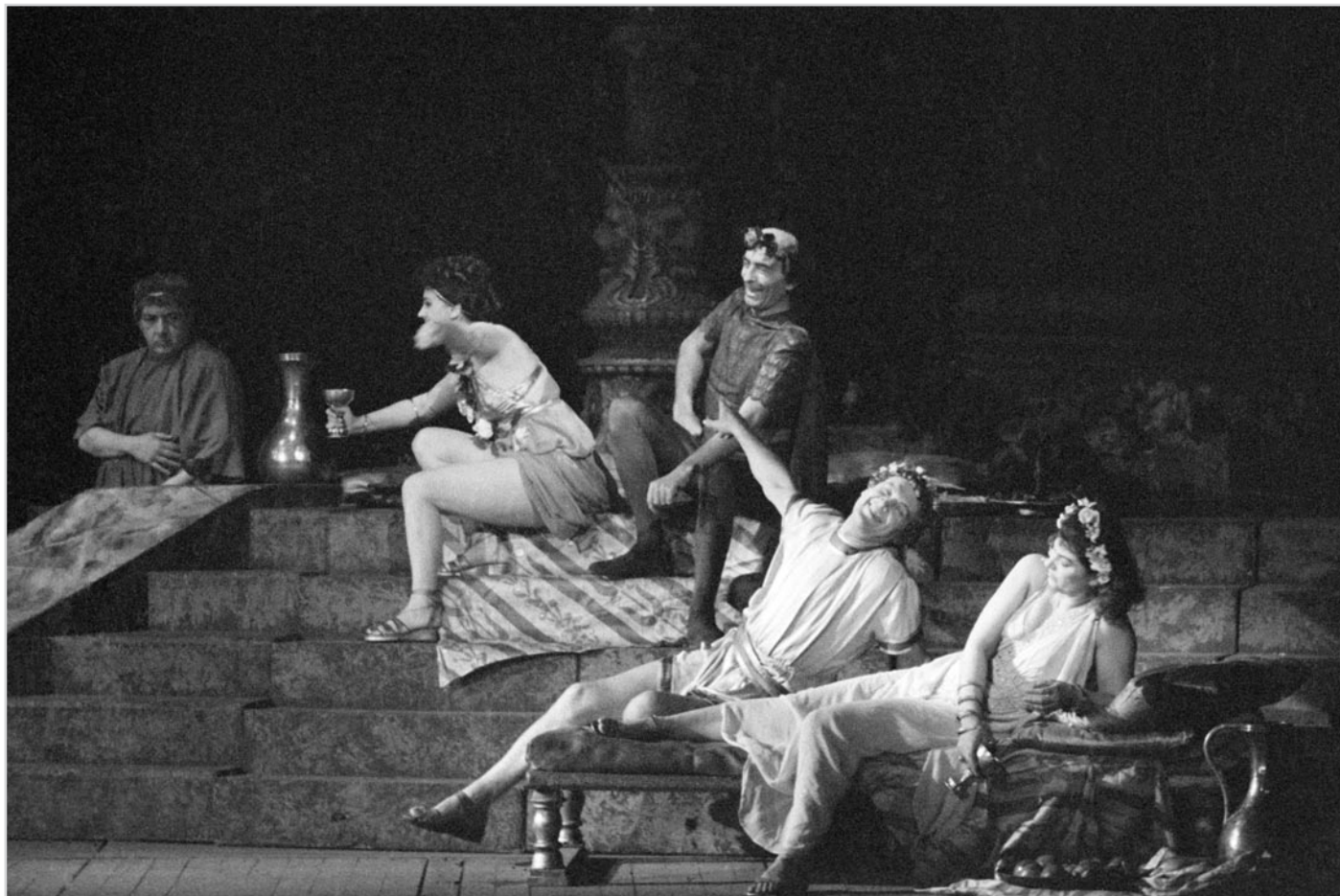
⁸ HORVÁTH Károly: *Madách Imre I. = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1958, 1. sz., 247–278.; *Madách Imre II. = Irodalomtörténeti Közlemé-*

nyek, 1958, 4. sz., 462–502. Uő: *Madách Imre*. Bp., Akadémiai, 1958 [1959] Az idézetek a folyóiratban megjelent változatból valók.

⁹ Uo., 272.

¹⁰ Uo., 251.

¹¹ Uo., 264.

A *Tragédia*
főpróbája
a Nemzeti
Színházban
1955. január 4-én
rendező:
Gellért Endre,
Major Tamás,
Marton Endre
MTI fotó:
Komlós Tibor

zának tényanyagából, az őt ért szellemi és lelki hatások összességéből, valamint a történelmi háttérből értelmezhető. Horváth ezeket kibővíti a drámai költemény műfaj-történetével és a korabeli eszmetörténeti áramlatok ismertetésével, ezúttal is arra hegyezve ki az elemzést, hogy Madách a *Tragédiában* nem önálló filozófiát teremt, csupán kihasználja a műfaj kínálta lehetőségeket, és tükröt tart a Világos után ható gondolati áramlatok elé. Az *ember tragédiája* távolról rokonítható Eötvös József *Uralkodó eszméivel*, azonban Madách drámája a korabeli filozófiai áramlatok enciklopédiájaként törvényszerűen hiányos és nem különösebben mély. Horváth olvasatában értelmetlen az egyes jelenetek történelmi igazságáról vagy osztály-üzenetéről beszélni, hiszen azok allegóriák a költő korának elbukó ideáiról. Ennek az elemzői tételnek a fényében nem csupán Erdélyi János, Pulszky Ferenc és Prohászka Ottokár lesújtó különvéleménye veszíti el az alapját,¹² hanem a Lukács György, Révai József és Hermann István képviselte elutasító sztálinista irodalomkritika is.

Az elmélet tetszetős, távolról meggyőzőnek tűnik, de a részleteket vizsgálva nyilvánvaló, hogy tarthatatlan. A *Tragédia* színei mögött álló alapeszmék nem vezethetők le hiánytalanul a XIX. század uralkodó eszméiből. A szerzőt nemes ideológiai cél vezette – Madách kultúrpolitikai rehabilitációja –, de mégiscsak ideológiai cél, és ennek a drámai költemény világa nem engedett. Horváth érzekelte a kontextusvizsgálat interpretációs korlátait, ezért lélektani érveket hoz (sokszor vitathatókat, például az egyiptomi jelenet magyarázatánál), máskor meg sem kísérli a hatástörténeti interpretációt (például az úr és az esz-kimó szín esetében). Hasonló problémákat vet fel Ádám alakjának értelmezése. A szerző szerint Ádám nem az örök ember a maga örök dilemmáival, hanem XIX. századi liberális nemes vagy polgár. Aligha létezik olyan műelemzői lelemény, amely összhangba hozná az utópikus színeket ezzel a koncepcióval.

A sztálinista interpretációkban képtelen megállapítások születtek Lucifer szerepéről. (Bolgár Elek szerint a mate-

¹² Vö. BALOGH Csaba: *Az ördög komédiája. Erdélyi János Tragédia-bírálat* = *Magyar Művészet*, 2020, 2. sz., 106–113.; Uő: *Egy kis polémia. Pulszky Ferenc és a Tragédia ősbemutatója* = *Magyar Művészet*, 2019,

2. sz., 105–113.; Uő: *Az ördög túrhetetlen pökhendisége. Prohászka Ottokár Madách-kritikája* = *Magyar Művészet*, 2015, 4. sz., 78–86.

rializmus magaslatán álló ördög a dráma „legnagyobb szeretettel megrajzolt alakja.”¹³) Innen viszonylag könnyen lehetett a tárgyilagosabb, a költői intencióra és az irodalmi szövegre támaszkodó megállapítások felé terelni a Madách-kritikát. „Lucifer alakjának értékelése körül erős vita folyt az 1951. évi akadémiai nagygyűlésen. Ma már általános nézet, hogy lényegében véve negatív alak – nem valami Prometheus, bár a *Tragédia* elején néha ilyennek mutatja magát, szándéka azonban akkor is a rontás, az ember tönkretétele.”¹⁴ Ádám figurájával ellentétben Lucifer nem a történetiség szempontjából rejt buktatókat, hanem fogalmi értelmezésében. Ugyanis Horváth – hogy meddőnek láttassa az ideológiai vitákat – a költői jelleg kizárólagosságának hangsúlyozásával háttérbe szorította Madách filozófus énjét és a *Tragédia* bölcséleti szólását. Csakhogy Lucifer alakja az irodalomesztétika korlátai között szinte értelmezhetetlen, hiszen már az első színben, az Úrral folytatott vitájában összetett és ellentmondásos metafizikai fogalomkészlettel jellemzi önmagát. Ezért Horváth – noha eddig vitatta a filozófia illetékességét – nem tehet mást, mint hogy a szövegben szereplő bölcséleti fogalmak (tagadás, állítás, anyag, tér, űr, eszme stb.) segítségével próbálja azonosítani Lucifert. Irodalmárként filozofálni kezd a dráma felett, és ezzel kényszerűen besétál a *Tragédia* szakirodalmában jól ismert értelmezői zsákutcába: a négy főszereplőnek miben van igaza, mikor tévednek, és a dráma világon kívül mit gondolhatnak?

Mi magyarázza a felkészült irodalomtudós elbizonytalanodását? A kritikátörténet-írás súlyos és gyakori hibája, hogy az irodalomtudomány olyan módszereit kéri számon az egykori műbírálaton, amelyek annak megszületésekor még nem léteztek, vagy a kritikus előtt ismeretlenek voltak. A világháború utáni, vasfüggönyön túli tudományos igényű műkritika évtizedekkel a magyar gyakorlat előtt járt, mivel a hazai bölcsészszakma csak a 60-as évek végén és marxista interpretációban kezdett megismerni az irodalomelmélet modern irányzataival.¹⁵ (A XX. század alighanem leghíresebb irodalomelméleti munkája, René Wellek és Austin Warren *Theory of Literature* című kézikönyve negyedszázad késéssel jutott el hozzánk.¹⁶) Az 1950-es évek második felében Horváth Károly három megközelítési módszer közül választhatott: a marxista irodalomkritika, a pozitívizmus és a szellemtörténet. Az utóbbi alkalmazását a rezsím tudomány- és kultúrpolitikája tiltotta, ezért Horváth a kutatói habitusához közel álló pozitívizmus módszerével próbált távolodni a marxista irodalomkritika pártos, osztályszempontú ítéleteitől.

Kimondja a legfontosabb tételt: Madách világa költői világ, de a *Tragédia*-szereplők beszédmódjának és dramaturgiai funkciójának elemzéséhez a pozitívizmus módszertana nem elégséges, ezért a tanulmányíró a fő alakokat – jobb megoldás híján – filozófiai konstrukcióként értelmezi.

A tanulmánypár végére maradt a legnehezebb feladat: az utópikus színek és a zárójelenet igazolása. Természetesen lehetetlen a falanszterről bebizonyítani, hogy az vonzó képe a szocializmus jövőbeli megvalósulásának. Horváth nem is erre vállalkozik, hanem azt igyekszik megmagyarázni, hogy Madách nem is festhette meg más-képpen ezt a jelenetet. A levezetés a pozitívista és a marxista irodalomtudomány érvrendszerének különös elegye: a magyarság történelmi-társadalmi helyzete, a nemesi liberális osztályállapot és a korszak szellemi hatásai nem tették lehetővé, hogy Madách az utópikus szocializmust ígéretes, haladó társadalomfilozófiai áramlatnak lássa és láttassa. Ezért a költő az elképzelt jövő ábrázolásakor Fourier falanszterébe olyan jelenségeket „képzelt bele”, amelyekkel a kortárs „burzsoá kritikusok” a szocializmust vádolták. E kritikátörténeti szempontból tarthatatlan védőbeszéd – vajon kik voltak a korabeli burzsoá kritikusok? – a morál oldalán súlyos vádat szül. „Madách hazafiassága elég erős volt ahhoz, hogy a francia forradalmat vádoló liberális nemesi kritika ellenére igenlje a forradalmat. Humanizmusa viszont nem volt elég erős ahhoz, hogy a burzsoá kritika vádjainak – legalábbis részben – ne adjon hitelt.”¹⁷ Horváth a falanszterről írt fejezet végén hátat fordít az osztályszempontú spekulációknak, ehelyett az irodalmi szöveget vizsgálja – és lényeges megállapítást tesz. A három utópikus szín gyökeresen különbözik a korábbiaktól, és ennek fő oka nem az, hogy a korábbi historikus jelenetek a történelmi tények és tapasztalatok fényében is vizsgálhatók. A távoli jövőben játszódó színeknek nincs eszméjük – a falanszter világa az elkerülhetetlen ökológiai és a világgazdasági összeomlásra, valamint a közelgő kozmikus végzetre, a Nap kihűlésére adott kényszerű, globális válasz, az eszkimó-jelenet pedig e válasz kudarcát mutatja be. Az életben maradás ösztöne nem eszme, ezért értelmetlen ideológiai csatát vívni a jövőszínekkel, ahogy a természettudomány távlati feletti tűnődés is kívül esik a (marxista) irodalomtudomány vizsgálódási körén.

Horváth Károly kétrészes, javarészt pozitívista metodikájú tanulmánya a Madách-szakirodalom ideológiai szigorától mentes áttekintésével előzte meg korát. A kritika-

¹³ BOLGÁR: *i. m.* (1958), 206.

¹⁴ HORVÁTH: *i. m.* (1958), 475.

¹⁵ Vö. *Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Szerk. NYÍRÓ Lajos, Bp., Akadémiai, 1970

¹⁶ WELLEK, René – WARREN, Austin: *Az irodalom elmélete*. Ford.

SZILI József, Bp., Gondolat, 1972; POSZLER György: *Az irodalomelmélet kérdőjelei*. Wellek–Warren: *Az irodalom elmélete (Gondolat, 1972) = Irodalomtörténet*, 1973, 4. sz., 1013–1022.

¹⁷ HORVÁTH: *i. m.* (1958), 487.

történeti múlt szinte minden jeles képviselője – Alexander Bernát, Balogh Károly, Halász Gábor, Kardeván Károly, Palágyi Menyhért, Riedl Frigyes, Szász Károly és Voinovich Géza – kap egy-egy elismerő, egyetértő megjegyzést. Külön szót érdemel, hogy a pozitivista habitusú Horváth sokra értékeli Barta János háború előtti, a szellemtörténeti iskolához tartozó Madách-könyveit. A tanulmány pár további újdonsága, hogy feleleveníti az összehasonlító módszert, és a korábbi Madách-szakirodalomban jól ismert párhuzamokat (Goethe, Hugo) tovább gazdagítja (Baudelaire, Byron, Krasiński, Shakespeare, Vigny). A *Biblia* gyakori – Madách gondolati költészetéhez is kapcsolódó – említése nemcsak azért fontos, mert az 50-es években a *Tragédia* fő ihletői között nem kerülhetett szóba, hanem azért is, mert a 80-as években ez lesz Horváth Károly egyik fontos kutatási témája.¹⁸ „...Madáchban már igen hamar megszülethetett – bizonyára világirodalmi példák (Vigny, Byron) hatása alatt – az az elgondolás, hogy a bibliai mítosz alkalmas költői forma általános emberi kérdések felvetésére és megvizsgálására, bizonyos kompozíciós zárságot adva az élet különféle aspektusait számbavevő gondolatmenetnek.”¹⁹ Horváth kerül a konfrontációt a korábbi olvasatokkal, de ahol megemlíti a *Tragédia*-szakirodalomban fel-felbukkanó különvéleményeket (Erdélyiét, Pulszkyét és Lukácsét), Madách találékony védőjeként lép fel: vagy azt bizonyítja, hogy az idézett bírálat tágabb szövegösszefüggésben élet veszti, vagy azt, hogy a kritika valójában burkolt dicséret. Ez a retorika különösen hatékony Lukáccsal szemben. „Lukács György is éppen azért beszél Madách *tragédiájáról* a főművel kapcsolatban, mert az embert magát gáncstalan, tiszta szándékú hazafinak tartja.”²⁰ Ez valóban szerepel a *Szabad Népb*ben közölt cikkben, csak hogy a sztrégovai költő egyetlen pozitívumaként.²¹

Madách rehabilitálásának fontos eszköze, hogy Horváth Károly egységesebbnek, ideológiai csatározásoktól érintlenebbnek láttatja a *Tragédia* szakirodalmát a valóságosnál. Az egymással perlekedő olvasatok közös nevezőre hozása nemegyszer bravúros. „Már Arany Jánosnál felmerült az a kérdés, hogy vajon Lucifer úgy mutatja-e meg Ádámnak az emberiség történetét, ahogyan azt a költő igaznak érezte, vagy pedig céljai szerint meghamisítja. Lukács György szerint, ha itt pusztán illúziókeltésről lenne szó Lucifer részéről, akkor ezt a műnek jeleznie kellene.

Az *ember tragédiájában* pedig semmi nem mutat arra, hogy az álomjeleneteket ne vegyük a valóságos fejlődés képeinek. Alexander Bernát helyesen mondja, hogy ha a színek hamisak lennének, akkor az Úr a XV. színben megcáfolná őket.”²² A szöveg azt sugallja, hogy Arany, Alexander és Lukács értelmezése között lenne valamiféle egyetértés, pedig nincs. Arany János felmenti Madáchot a pesszimizmus vádjáról: az álomképek az ördög szemszögéből mutatják be a történelmet. Alexander Bernát nem ért egyet Arannyal: a színek megfelelnek a valóságnak, borúlátásuk történelmileg megalapozott. Lukács György sem ért egyet Arannyal, mert amit a néző lát, nem illúzió, tehát nem Lucifer, hanem Madách pesszimizmusáról van szó, és ez ugyanúgy felháborító, mint Alexander cinizmusa, aki mindezt elfogadja.

1958-ban Horváth Károlynak kényszerűségből és önellentmondások árán vegyítenie kellett a műelemzési módszereket: a pozitivista kérdésfeltevessel és levezetéssel összhangban lévő válaszadást nemegyszer lehetetlenné teszik a marxista ideológiai elvárások. De ez nem tántorította el: a pozitívizmus méltányos marxista megítélését szorgalmazta.²³ Közel negyven évvel később Németh G. Béla akadémikus „a tények pozitivista szigorúságú kutatójától és tisztelőjétől”, „erős kritikájú tudósától” búcsúzott, „akinek eredményeire bátran támaszkodhatnak az utódok”²⁴ Valóban: Horváth Károly az életrajzi és a hatástörténeti kutatások rehabilitálásával Madách költői világának formálódására irányította a figyelmet, és a *Tragédia* szövegvizsgálatával ösztönzést adott a Madách-filológiának. Legfontosabb eredménye: az alkotói pesszimizmus és a fejlődéshittel kapcsolatos ideológiai viták helyébe az ethoszt állította. „Hogy Madách a haladás kérdését lényegében etikai térre teszi át, ez az Úr szavaiból is világos. Az Úr nem ad választ Ádám kérdéseire, csak megnyugtatta, hogy »biztosítva áll a nagyság, erény« az ember számára. A haladásban valójában hinni már nem tud Madách a haladásért vívott harc erkölcsi értékéről nem tud lemondani.”²⁵

*

A Rákosi-korszakban Sótér István mellett Waldapfel József tette a legtöbbet a Madách-életmű elfogadó marxista szemléletű ártértékeléséért. Ebből a szempontból

¹⁸ HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1993, 3. sz., 301–336.

¹⁹ HORVÁTH: *i. m.* (1958), 275.

²⁰ Uo., 272. (Kiemelés az eredetiben – B. Cs.)

²¹ LUKÁCS György: *Madách tragédiája = Szabad Népb*, 1955. március 27. (85. sz.), 4–5.; április 2. (91. sz.), 3. A hivatkozott rész: 85. sz., 4.

²² Uo., 476.

²³ HORVÁTH Károly: *A pozitívizmus mint irodalomtörténeti irányzat és ennek öröksége a polgári irodalomtudományban = Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. i. m.* (1970), 13–58.

²⁴ NÉMETH G. Béla: *Horváth Károly (1909–1995)* [Elhangzott Horváth Károly temetésén 1995. június 15-én a Farkasréti temetőben] = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1995, 3–4 sz., 439–440., 440.

²⁵ HORVÁTH: *i. m.* (1958), 491.

különösen jelentős az 1951-es akadémiai Madách-vitaülsen tartott nyitó előadása,²⁶ valamint a *Tragédia* 1954-es, felújított kiadásának szöveggondozása és bevezető tanulmánya.²⁷ Az 50-es évek második felében Waldapfel már más Madách-témákkal foglalkozott, és másképp, mint Sötér: közeledett egykori mestere és mentora, Horváth János pozitívista szemléletéhez, módszertanához. De új irányvonalát az utókor nem igazolta. Ma már nehezen érthető, hogy a 60-as évek elején miért vált népszerű témává a Gorkij–Madách-párhuzam. Miután 1958-ban, a *Kortárs*ban megjelent Waldapfel *Gorkij és Madách* című tanulmánya,²⁸ az Akadémia is kiadta az alig félszáz oldalas, azonos című értekezést, majd tanulmánykötetek is közölték.²⁹ A szak- és napilapokban meglepő számú ismertetés, kritika, hozzászólás járta körül e nem különösebben érdekesítő témát – legtöbbször a sovány tényanyagot ismételve. Csakhogy ami ma dagályos, fárasztó hatástörténeti nyomozásnak tűnik – vajon mennyire ismerte, értette és becsülte a szocialista realizmus szovjet-orosz mintairója a *Tragédiát* –, az a Kádár-korszak hajnalán Madách rehabilitációjának fontos stratégiai eszköze volt.

A terjedős ideológiai tiszteletköroekkel felduzzasztott fejtegetés felemás, vitatható filológiai eredménnyel zárul. Waldapfel József elismeri: csak feltételezni lehet, bizonyítani nem, hogy *Az ember tragédiája* hatott Gorkij világára. Az értekezés kevéssel járul hozzá a Madách-filológiához, javarészt a szocialista íróról szól, de Gorkij-interpretációnak is másodvonalbeli (*Klim Szamgin élete, Az Ember*). Úgy tűnik, Waldapfel főképp azért írta meg *Gorkij és Madách* című tanulmányát, hogy végzavában meghökentően nagyot üthessen Lukács Györgyön.³⁰ Nem csupán azt állította, hogy Lukácsot esztétikai dogmatizmusa vakká tette a *Tragédia* értékei iránt, hanem a szocialista realizmushoz – így Gorkijhoz – is „fanyalogva” közeledett, sőt, a magyar, a német és a francia irodalom romantikus, realista és forradalmi hagyományait is „kicsinyelte”.

„A »Madách tragédiája«³¹ című cikket, hogy én is Lukács régi kedvelt formulájával éljek, az ő tragédiája egyik jellegzetes állomásának tartom. Nem azért, mintha a cikk nem Lukács nyomtatékosan hangoztatott egyéni »különvéleményét« fejezte volna ki... [...] Sőt, éppen meggyőződésem, hogy a cikk szoros kapcsolatban van

Lukács egyes egész pályáján végigvonuló elméleti tévedéseivel. [...] ... a dogmatikus esztétikának egy sajátos változatát képviselte Lukács lényegében máig, az ő szemében a Balzac korában legfejlettebb balzaci típusú realizmus maradt az ideál, s ha a bírálat időnként engedményekre kényszerítette is, az ő szemében 1848 óta nem volt igazán nagy új művészet, az ő szemében Gorkij is csak egy új »Emberi komédia« írója. [...] És lehetne még sorolni azo-

A *Tragédia* bemutatója a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon 1957. június 22-én, Básti Lajos (Ádám) és Lukács Margit (Éva) rendező: Gellért Endre, Major Tamás, Marton Endre MTI fotó: Keleti Éva

²⁶ WALDAPFEL József: *Madách Imre = Vitaülés Madách Imréről. i. m.* (1952), 240–261.

²⁷ WALDAPFEL József: *Bevezetés = MADÁCH Imre: Az ember tragédiája.* Bp., Szépirodalmi, 1954, 5–26.

²⁸ A tanulmány alapjául szolgáló előadás az MTA 1957. évi nagygyűlése keretében megrendezett Szlavisztikai Napokon hangzott el, 1957. december 18-án.

²⁹ WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách (Részletek a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén elhangzott előadásból) = Kortárs,* 1958, 2. sz., 221–231. A *Kortárs*ban közölt tanulmány ezután még

háromszor jelent meg azonos címmel, de jelentékeny terjedelmű forrásszövegekkel és jegyzetanyaggal kiegészítve: Bp., Akadémiai, 1958 (*Irodalomtörténeti Füzetek* 14.); Ua. = *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I–III.* Szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Akadémiai, 1961, II., 231–278.; Ua. = WALDAPFEL József: *Szocialista kultúra és irodalmi örökség. Tanulmányok, glosszák, kritikák.* Bp., Akadémiai, 1961, 143–195.

³⁰ LUKÁCS: *i. m.* (1955)

³¹ Ua.

kat a hol nyíltabban, hol burkoltabban kifejezett nézeteket, amelyekből éppúgy következett a szocialista realizmushoz való fanyalgó közeledése, mint a magyar, valamint a német és francia irodalom sok nagy hagyományának – részben realista, részben forradalmi hagyományának is – kicsinylése.

Meggyőződésem szerint ehhez a dogmarendszerhez több köze van a Lukács Madáchról alkotott különvéleményének is, mint akár Madách valóban meglévő súlyos világnézeti ellentmondásaihoz, akár az egész mű összefüggésében sokszor túlhangsúlyozott falanszterkép megítéléséhez.³²

E nyilvánvaló provokáció mögött nem csupán szakmai, hanem személyes konfliktus is meghúzódott: Waldapfel – mint Pándi Pál megjegyzi – „nem dicsekedhetett Lukács György vagy Révai József rangosztó barátságával”.³³

A *Gorkij és Madách*-füzetet elsőként (némi tematikai ráhangolás után³⁴) a diktatúra legszabadabb szellemű napilapja, a *Magyar Nemzet* szemlélte – egyetértéssel, ami két évvel korábban elképzelhetetlen lett volna. „A nagyon elgondolkoztató és nyilván sok hozzászólást kiváltó tanulmány azzal végződik, hogy súlyosan tévedtek azok, akik *Az ember tragédiája* múltbéli sikereit a mű állítólag reakciós szellemével magyarázták. Tévedett ebből a szempontból Lukács György is. Waldapfel József szerint: Gorkij segített megcáfolni azokat, akik reakciós alkotásként kívánták elvetni Madách művét.”³⁵ Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben Horváth Károly diplomatikusabban fogalmazott, de – természetesen – ő is kollégája mellé állt. „Gorkijnak Madáchról tett elismerő nyilatkozatai már régebből ismeretesek. Ezzel kapcsolatosan téves nézetek, legendák is megjelentek a sajtóban. Bonyolódott a helyzet, mikor Gorkijnak a *Klim Szamgin*-ben Madáchról szóló megjegyzését – a magyar fordítás pontatlansága következtében – Lukács György helytelenül értelmezte.”³⁶

Azonban nem minden szakmabeli elismerését nyerte el Waldapfel József érvelése. Fenyő István, a Szépirodalmi Kiadó felelős szerkesztője (alighanem a Lukács-sal történő egyeztetés után) két, 1960-ban megjelent kritikájában arra figyelmeztetett, hogy az akadémikus – meglehetősen átlátszó módon – azon mesterkedik, hogy Gorkij

elismerő szavait pajzsként maga előtt tartva mentegesse Madách védhethetetlenül reakciós történelemszemléletét. Waldapfel egyértelműen játszotta ki ezt a kártyát tanulmányának végszavában: „Hadd ismétljem meg tehát a most bemutatott részletek összefoglalása helyett szó szerint azokat a szavaimat, amelyeket erről a kérdéstről 1951 decemberében [az első országos irodalomtörténész-kongresszuson] mondtam:”³⁷ »Valóban arról van szó, hogy *Az ember tragédiája* múltbéli sikereit reakciós szellemének köszönheti? Gorkij más véleményen volt.«³⁸

Fenyő István ideológiai okok miatt nem írhatta, hogy a tudomány világától – elvileg – idegen a Waldapfel-féle, tekintélyelvű érvelés, hiszen a korabeli akadémiai irodalomkritika egésze a literatúrához, az irodalomtudományhoz köztudottan nem értő ideológiai alapítóktól és vezetőktől, Marxtól, Engelstől, Lenintől (valamint 1949 és 1953 között Sztálintól) vett citátumokra hivatkozott ultima ratióként. Fenyő kritikusként azzal sem operálhatott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának hatástörténeti érvelése számos ponton sejtésekre, feltételezésekre épül. De hátrálnia sem kellett tiszteletudón, mert alig harmincévesen már nevet szerzett irodalomtörténészként: két – a XIX. század első felének magyar literatúrájával foglalkozó – értekezése is megjelent az MTA Irodalomtörténeti Intézetének *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatában,³⁹ ahol a *Gorkij és Madách* napvilágot látott. Különösen a második, 1959-ben kiadott kötet adott Fenyőnek szakmai magabiztosságot, mert Waldapfelhez hasonlóan ő is a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok egyik részterületét vizsgálta, *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében* címmel.⁴⁰

1960-ban, a *Nagyvilágban* közölt cikkében Fenyő még viszonylag udvariasan fogalmaz, de bírálata így is mélyre szúr: Waldapfel mintaszerűen tárja fel és rendezi a forrásanyagokat, azonban ezekből „vitatható következtetéseket von le”, mert nem számol a századforduló orosz társadalmának hatásával, Gorkij pályakezdésének romantikus forradalmi hevületével és világnézeti ellentmondásaival. A fiatal orosz író „titáni elszántságot érzett bele Madách művébe, s ezért túlbecsülte, ezzel szemben nem döbönt rá, mennyire fonák Madách történelmi látása; nem vette észre: az író elhúzódik a »kislelkű tömeg«-től, a »nép

³² WALDAPFEL: *i. m. Irodalomtörténeti Füzetek* 14. (1958), 43–44.

³³ PÁNDI Pál: *A tudomány szolgálatában. Waldapfel Józsefre emlékezve = Népszabadság*, 1978. február 19. (43. sz.), 14.

³⁴ VARGA Imre: *Gorkij és Az ember tragédiája = Magyar Nemzet*, 1958. augusztus 6. (184. sz.), 4.

³⁵ SÓS Endre: *Irodalmi figyelő. Gorkij és Madách = Magyar Nemzet*, 1958. augusztus 16. (193. sz.), 4. (Kiemelés az eredetiben – B. Cs.)

³⁶ HORVÁTH Károly: *Waldapfel József: Gorkij és Madách. Irodalomtörténeti füzetek*. 14. sz. Akadémiai Kiadó Budapest. 1958. 52 l. 8 képmelléklet = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudo-*

mányi Osztályának Közleményei, XIII. kötet, 1–4. szám. Szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1958, 465–467., 465–466.

³⁷ WALDAPFEL: *i. m.* (1952), 242.

³⁸ WALDAPFEL: *i. m. Irodalomtörténeti Füzetek* 14. (1958), 44. (Kiemelés az eredetiben – B. Cs.)

³⁹ FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*. Bp., Akadémiai, 1955 (*Irodalomtörténeti füzetek* 4.)

⁴⁰ FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*. Bp., Akadémiai, 1959 (*Irodalomtörténeti füzetek* 28.)

törpeségé«-tól.” Súlyosabb szakmai probléma, hogy „Gorkij nem az eredeti művet, hanem ennek hevenyészett, nem hiteles fordításait olvasta, s nem ismerte az egykorú magyar társadalmi valóságot. Így egy virtuális alkotás s egy elképzelt tendencia jelentkezett ihlető erőként”.⁴¹

Azonban Fenyő István nem állt meg ezen a ponton, hanem a legrangosabb szakmai fórumon, az *Irodalomtörténeti Közlemények* szemle rovatában tovább aprította Waldapfel Madách elé emelt Gorkij-pajzsát. Megismétli a *Nagyvilág*ban már megjelent kritika megjegyzéseit, de újdonságként arra is rámutat, hogy a „virtuális alkotás” (a *Tragédia* pontatlan és hiányos orosz fordításának) Gorkijra gyakorolt (valójában csak „elképzelt”) hatása nem komparatistikai teória, hanem a Madách-drámáról szóló és a Madách-drámáért vállalt szenvedélyes és személyes jellegű vita más – Fenyő által immár nevesített – teoretikusokkal. „...Waldapfel élesen polemizál *Az ember tragédiáját* mereven ellenző-elutasító Lukács György nézeteivel. [...] ...a hevület az adatok koncipiálása során el is ragadja a szerzőt: bizonyos fokú szubjektivista szemléletmódot sugall számára, s úgy érezzük, hogy Waldapfel tetszetős, de nem mindenben kellően megalapozott következtetéseket von le példásan megmunkált anyagából. [...] Révai József utalt először Madách-tanulmányában arra,⁴² hogy Gorkij *Az ember tragédiájában* egyfajta, magának ideálként kialakított romantikus hősiséget, heroikus küzdésvágyat, titáni elszántságot vélt felfedezni, olyan emberfeletti dacos ellenszegülést, amely abban nincsen.”⁴³

A hatástörténeti anyag célképzetes elrendezésének vádját – vagyis előbb volt meg a *Gorkij és Madách* Lukács-csal és Révaival polemizáló koncepciója, és szerzője ehhez alakította-szűrte az általa a Szovjetunióban felkutatott adatokat – Waldapfel József már nem hagyta szó nélkül.

A vérig sértett tudós 1960. októberi keltezésű és a következő év januárjában közölt levelét a *Nagyvilág* „Szerkesztő Elvtársának” címezte, aki a folyóirat impresszuma alapján akadémikustársa, Kardos László irodalomtörténész. Úgy tűnik, Waldapfel ekkor már nemcsak Fenyő Istvánra, hanem a *Nagyvilág* szerkesztőjére, illetve az *Irodalomtörténeti Közlemények* Klaniczay Tibor vezette szerkesztőgárdájára és a szemle rovatért felelős Horváth Károlyra is neheztelt. Ezt jelzi, hogy a megszólítottak, a kritikus és a két folyóirat szerkesztői a szövegből azonosíthatatlanok, a levélíró még megnevezni sem hajlandó őket. Másrészt Waldapfel terjedelmes írásában nem vitát,

párbeszédet kezdeményez, hanem szakmaiatlansággal, felkészületlenséggel vádolja az őt „legnagyobb elbizakodottsággal” „kioktató” Fenyő Istvánt és burkoltan a két kritikát közreadókat. A *Gorkij és Madách – Levél a szerkesztőhöz* különlegessége nem a goromba hangütés, hanem a cikk megszületése, hiszen a társadalomtudományok világában – ahol javarészt teóriák állnak egymással szemben – íratlan szabály, hogy a tanulmány, a monográfia szerzője nem válaszol önálló „ellenkritikával” az őt ért bírálatokra (ez egy másik kritikus feladata volna), legfeljebb „megerősíti” a válaszadást. Indulatai Waldapfelt számára ismeretlen publicisztikai területre vitték, ez magyarázza, hogy a levél megírásának megokolása szerencsétlen – „kötelességemnek tartom, hogy válaszoljak, nehogy az olvasó akár az ügy érdemét, akár az én következtetéseimet illetőleg bármit is igaznak fogadjon el, ami nem az”⁴⁴ –, és az érvelés is zavaros, ügyetlen. Az adatok koncipiálásával („jó, hogy nem koholásával”) meggyanúsított akadémikus válaszcikkének hatástörténeti, filológiai részei nem hoznak újat: tanulmányának téziseit ismétli meg, annak érvelési hiányosságaival együtt. Ami nóvum, az elfogadó marxista Madách-értelmezés 1956 utáni győzelmét szinte fenyegetően deklaráló és az ellentábor érveit félresöpítő hatalmi hang.

„Az újonnan megismert (s nem koncipiált) adatok [...] megerősítik kétségemet, amelyet 1951-ben azok véleménye ellenében hangoztattam, akik a *Tragédiát* egyértelműen reakciós, tehát a szocialista kultúra számára értéktelen, sőt káros alkotásnak tartják és sikerét, minden tartalmi és művészi érdemet megtagadva tőle, a burzsoá reakció által felkapott reakciós nézeteiből származtatják. Ha ezt a következtetésemet tartja túlzottnak, akkor ő nyilván – s ezzel ma már meglehetősen egyedül marad – Gorkij tanúsága ellenére, amelyet pusztá félreértésnek tekint, arról van meggyőződve, hogy Madách tisztára reakciós szerző, akit csak a reakció kapott fel. Valóban ebben sohasem tudunk egyetérteni. De ha a kritikusnak ez a véleménye, sokkal becsületesebb lett volna ezt nyíltan kimondani, nem homályos célzásokkal kápráztatni a jóhiszemű olvasót.”⁴⁵

Az utolsó megjegyzés a Fenyőt irányító, de már háttérbe szorított Lukács Györgynek szólt. Révai József másfél évvel korábban, 1959 augusztusában meghalt, ezért vele – elvileg – könnyebben leszámolhatott Waldapfel. A kegyes adoma ellenőrizhetetlen, de ideológiai üzenete

⁴¹ FENYŐ István: *Ablaknyitás szomszédainkra (I). I. Orosz irodalom = Nagyvilág*, 1960, 7. sz., 1074–1077., Mindhárom idézet: 1077.

⁴² RÉVAI: *i. m.* (1958), 22–23.

⁴³ FENYŐ István: *Waldapfel József: Gorkij és Madách. Bp. 1958. Akadémiai K. 47 l.* (Irodalomtörténeti füzetek. 14.) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960, 4. sz., 494–495.

⁴⁴ WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách. Levél a szerkesztőhöz = Nagyvilág*, 1961, 1. sz., 129–131., 129.

⁴⁵ Uo., 130.

egyértelmű: a hazai marxista irodalomtörténet-írás múltjából retusálni kell a *Tragédia*-kritika sztálinista korszakát. „[Révai elvtárs] Madách-tanulmánya⁴⁶ írásakor még nem ismerte *Gorkij és Madách* című könyvecskémet. Utolsó találkozásunkkor maga említette ezt, s hangoztatta – szó szerint emlékszem szavára –, hogy tanulmányát »közeledésnek« szánta, közeledésnek nyilván a mi véleményünkhöz is, akik az 1951-es akadémiai vitában Madáchot, bár nem egy vonatkozásban nyomatékosan hangoztattuk el-
lentmondásait és gyengeségeit – pozitívabban értékeltük az ő korábbi álláspontjánál. (Ma már nem árulok el titkot, ha megjegyzem, hogy egyben-másban már 1953-ban is igazat adott nekünk.)⁴⁷”

A Madách-szakirodalomban nincs nyoma, hogy Waldapfel József és Fenyő István *Tragédia*-pengeváltása folytatódott volna. Az akadémikus a *Madách és Gorkij*-tanulmány végén említett, „túlhangsúlyozott” falanszterkérdés további vizsgálatával folytatta hatástörténeti kutatásait.⁴⁸ A *Magyar Tudomány* 1965/6. számában közölt *Madách és Fourier* című értekezés alapját – hasonlóan a hét évvel korábbi *Madách és Gorkij*hoz – egy előadás adta: Waldapfel a költő halálának centenáriuma alkalmából létrejött Országos Madách Emlékbizottság, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Nógrád megyei Tanács díszülésén mondott ünnepi beszédet – és egyben győzelmi beszédet is. Ugyanis a *Tragédia* sztálinista és elfogadó marxista értékelése, illetve értékelői között dúló, közel másfél évtizedes harcot Madách munkásságának világ-irodalmi hírneve, megbecsülése végleg eldöntötte. Waldapfel ezúttal is 1951-es szavait idézve adja meg a választ. „»Az ember tragédiája a múltban a külfölddel való kulturális kapcsolatok viszonylag erős szála volt. Alkalmassá arra, hogy a béketábor erősítője, a békéért és haladásért küzdő népek kölcsönös megbecsülésének és együttműködésének segítője legyen?«⁴⁹ Az akkor felvetett főkérdésekre ma a hivatalos magyar kultúrpolitika is egyértelműen pozitív választ ad, s a legilletékesebb nemzetközi szerv, a világ haladó tudósainak és művészeinek legjavát is egyesítő Békevilágtanács az 1964. év világszerte megünneplendő legfontosabb kulturális évfordulói sorában jelölte ki a mi nagy költőnk, Madách Imre halálának százados fordulóját, többek közt Galilei, Michelangelo és Shakespeare centenáriumának szomszédságában.⁵⁰”

Azonban hiába a nemzetközi megerősítés, a „Madách igazáért”⁵¹ folyó harc végső diadala, hiába vált súlytalaná és lesajnálttá a régi kultúrpolitika „egyik-másik tényezője”, az új tanulmány csalódást kelt.

A *Madách és Fourier* arról árulkodik, hogy a pozitívizmus módszerét alkalmazó, elfogadó marxista *Tragédia*-kritika kezdi kimeríteni ideológiai és metodikai tartalékait. Waldapfel 60-as évekbeli Madách-dolgozataiban is feltűnnek a terjengős, elcsépelet ideológiai tiszteletkörök, a megoldatlan módszertani problémák és a jól-rosszul előadott védőbeszéd. Fenyő István a *Gorkij és Madách* kapcsán éles szemmel vette észre, hogy az ideológiai manőverezésben – ellentétben a könnyed és találékony Sőtérrel – Waldapfel József esetén. E gyengéje – és talán a magyar szellemi életnek több kiválóságát adó, kiemelkedő teljesítményekre kötelező családnév terhe⁵² – magyarázza, hogy a szabadabb tudományos légkör ellenére a *Madách és Fourier* szorongó írás. Szerkezete bizonytalanabb, mint a *Gorkij*-tanulmányé, olyannyira, hogy komoly feladat a bő egyíves szövegből kiszűrni azokat az adatokat, összefüggéseket, amelyek a Madách-filológia és a *Tragédia*-interpretáció szempontjából hasznosíthatók.

Waldapfel József hosszan elemez olyan jeleneteket, amelyek nem kapcsolódnak a XII. színhez, sőt az egyik – a téma szempontjából érdektelen – motívum említése megrendíti a tanulmány ideológiai konstrukcióját, és az elfogadó marxista *Tragédia*-kritikát is nehéz helyzetbe hozza. Ugyanis a párizsi színben Éva, márkinőként vitathatatlanul Lukács György balítéletét igazolja: Madách irtózott a forradalmi tömegetől. „...Éva kettős alakjában az arisztokrata hölgy nemcsak a már addig is ingadozó Danton szemében, hanem a költő szándéka szerint is a szépség és tisztaság képviselője a forradalmas tömeg soraiban érkező pórő visszariasztó durvaságával szemben” – írja Waldapfel.⁵³ És a *Tragédia* legfennköltebb és legintellektuálisabb – a forradalmár Ádám-Danton fölé emelkedő – nőalakját egy barbár népfí, egy véreskezű sans-culotte hátulról leszúrja. A fő téma, a falanszterkérdés vizsgálata sem hoz értelmezői sikert: a hatástörténeti adatok sora, a világirodalmi párhuzamok (Cousin de Grainville, Hugo, Renan) és Fourier eredeti elgondolásának hosszas ismertetése nem ad – mert nem adhat – választ Lukács legfőbb kritikájára. A *Tragédia* olvasójának és a színházlátogatónak

⁴⁶ RÉVAI: i. m. (1958)

⁴⁷ WALDAPFEL: i. m. (1961), 130.

⁴⁸ WALDAPFEL: i. m. *Irodalomtörténeti Füzetek* 14. (1958), 43–44.

⁴⁹ WALDAPFEL: i. m. (1952), 261.

⁵⁰ WALDAPFEL József: *Madách és Fourier = Magyar Tudomány*, 1965, 6. sz., 383–397., 383.

⁵¹ WALDAPFEL József: *Madách igazáért = Uő: Irodalmi tanulmányok. Válogatott cikkek, előadások, glosszák.* Bp., Szépirodalmi, 1957, 440–466.

⁵² Atyja, Waldapfel János (1866–1935) bölcsészdoktor, pedagógus; húga, Waldapfel Eszter (1906–1968) a történettudomány kandidátusa; idősebb öccse Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika-filológus, irodalom- és vallástörténész akadémikus; ifjabb öccse, Waldapfel László (1911–1942) matematikus, aki munkaszolgálatosként vesztette életét.

⁵³ WALDAPFEL: i. m. (1965), 384.

menthetetlenül az a benyomása, hogy a falanszter-jelenet az élő szocializmus, a szocialista kollektivizmus keserű paródiája.

Azonban akad e túlírt, bizonytalan szerkezetű és metodikájú tanulmányban egy kiváló, a mai Madách-kutatás számára is továbbgondolásra érdemes meglátás, amelynek – paradox módon – nincs köze Fourier-hez és a falanszter színhez. A történeti Kepler egyik kozmológiai dilemmája, a tömegvonzás a *Tragédia* visszatérő motívuma: már az első színben, az angyalok himnuszában feltűnik, Ádám és Lucifer is hivatkozik rá a III. jelenetben, majd Egyiptomban, a prágai csillagász munkásságához és az űr színhez pedig szorosan kötődik. Elsősorban nem arról van szó, hogy ez „a természeti törvények kiterjesztése az emberi világra lélektani és társadalmi tekintetben”,⁵⁴

hanem arról – amit Waldapfel nem írhatott le –, hogy egy mindenre és mindenkire láthatatlanul ható fizikai erő az embert teremtményi voltával, végességével szembeállítja. A tanulmány utolsó mondata amellet tesz hitet, hogy az akadémiai irodalomkutatásnak továbbra is kiemelt feladata Madách *Tragédiájának* értelmezése. Azonban a szerző e küldetést már nem folytathatta: a *Madách és Fourier* volt kutatásainak utolsó fejezete.⁵⁵

1968 februárjában Waldapfel József hatvanhárom évesen elhunyt. Kollégái, pályatársai tudtak gyógyíthatatlan betegségéről, korai halála mégis megrázta az irodalomtörténész szakmát. Senki nem sejtette, hogy fél évvel később a hatástörténetre összpontosító marxista Madách-kutatás ifjú reménysége is távozik az élők sorából.⁵⁶

Kulin Ferenc
búcsúbeszéde
Waldapfel József
akadémikus
ravatalánál
a Farkasréti
temetőben
1968. február
22-én
Fotó: ismeretlen
szerző
© ELTE EDIT

⁵⁴ Uo., 392.

⁵⁵ Halálának évében francia nyelvű kötet összegezte tanulmányírói munkásságát, amely három Madách-dolgozatát tartalmazta a következő sorrendben: *Madách et Rousseau*; *Madách et Fourier*; *Gorki et Madách*. WALDAPFEL József: *Travers siècles et frontières. Études sur*

la littérature hongroise et la littérature comparée. Trad. KORYÜREK Péter, Bp., Akadémiai, 1968, 328–329., 330–359., 360–393.

⁵⁶ A tanulmány második részét a *Magyar Művészet* következő számában közöljük.